

ХТО СТВОРИВ КРИМСЬКУ СКІФІЮ?

→ 2

ЗАГАДКИ КРИМСЬКОГО ЄРУСАЛИМУ

→ 6

КРИМСЬКА СВІТЛИЦЯ

ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНА УКРАЇНСЬКА ГАЗЕТА

№ 2 СПЕЦВИПУСК

літературно-художня, публіцистична

ГОРОДИЩЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

АРХЕОЛОГІЯ

Херсонеське городище є залишками античного міста Херсонес Таврійський (за Візантії – Херсон). Виникло місто на мисі між Карантинною і Пісочною бухтами в його північно-східній частині навколо давнього порту, що продовжував функціонувати протягом усієї історії міста. В цій частині було знайдено найдавнішу античну кераміку останньої третини VI ст. до н.е., проте виникнення міста в цей час піддано критиці.

Евеліна КРАВЧЕНКО

Є підстави стверджувати про будівництво фортифікаційних споруд – стін із вежами і в'їздами вже у V ст. до н.е., але збережені будівельні залишки оборонних стін належать до II чверті – середини IV ст. до н.е. і пов'язуються з ім'ям і по-статтю Агасікла. Початково оборонні споруди відокремлювали землі північно-східного району Херсонеса із портом. На зламі IV ст. до н.е. територія міста збільшується більш ніж удвічі і будується нова фортифікація. В цей час створюється лінія стін із вежами і в'їздами на півдні і південному заході міста, будуються ворота в портовій частині. В III ст. до н.е. зводиться вежа Зенона – потужна кутова оборонна споруда, що захищала під'їзд до головних воріт у портову частину міста. В римський час близько II ст. н.е. зводиться протейхізма – зовнішня захисна стіна, що, утворюючи разом із основною стіною перибол, захищала в'їзд до головних воріт. Також повністю перебудовується припортовий район, там

зводиться цитадель із преторієм і митниця зі складами, перебудовується й укріплюється вежа Зенона. У візантійський час оборонні споруди Херсона також зазнають кардинальної перебудови, змінюється система в'їздів і оборонних вей. Ця система функціонувала аж до загибелі Херсонеса на зламі XIV ст. від набігу татар.

Попри відсутність будівельних залишків, доволі впевнено можна говорити про традиційне розташування теменоса (храмової ділянки) й агори (головної площі) в місті вже у IV ст. до н.е. – в центральній частині городища. В середні віки ці ділянки були забудовані житловими кварталами.

Система вулиць Херсонеса демонструє класичний приклад античного міста, створеного за Гіподамовим планом: довгі поздовжні вулиці під прямим кутом перетинаються додатковими по-

перечними. Вулиці ділять міську забудову на квартали-інсули. Кwartали забудовуються класичними античними будинками із андроном (внутрішнім двором). У кожному такому будинку було невеличке домашнє святилище. За християнських часів планування міста не змінюється, за винятком появи в кожному кварталі-інсулі невеликої каплиці. Замість зруйнованих античних храмів на теменосі в IV-VI ст. будуються християнські храми у візантійській архітектурній традиції в різних районах міста.

Головна вулиця Херсонеса функціонує й досі як головна вулиця заповідника «Херсонес Таврійський». Вона починається від північного храму – перебудованої із античного храму християнської базилики, і проходить по центру вздовж усього городища до нинішніх південних во-

ріт. Уздовж головної вулиці було знайдено залишки водопроводу, каналізаційних стоків, там лежали усі постаменти від статуй заслуженим громадянам і залишки декретів. Там же знайдено стелу із присягою громадян Херсонеса.

В римський час головну вулицю було бруковано кам'яними плитами і це дотепер єдина в Україні брукована римська дорога. За Візантії південну частину головної вулиці багато разів ремонтували підсишками морської гальки на сміттево-грунтовій подушці. Від частого використання колісного транспорту на вулиці утворювалася колійність, яка була простежена археологічними розкопками на ділянці біля великої цистерни Херсонеса.

У Херсонесі був єдиний в Північному Причорномор'ї античний театр. Його було збудовано неподалік від головних воріт і це був

класичний амфітеатр із театроном і сцене із проскенієм. Театр було розраховано на 3000 глядачів, що мало відповідати усьому чоловічому населенню міста.

Водозабезпечення в Херсонесі аж до VI ст. відбувалося через збір дощової води в домашні цистерни у дворах будинків і громадські криниці на вулицях міста. Лише у VI ст. до н.е. цистерни у дворах засипають сміттям, що пов'язано із появою великої водозбірної цистерни-басейна в південно-східній частині міста. Вода до неї подавалася по керамічних трубах із гірського масиву Карагач і Сапун-гори через увесь Гераклеїський півострів. За переказами, перерубавши ці водогони і позбавивши місто води, наприкінці X ст. захопив Херсон-Корсунь київський князь Володимир.

ФОТО В. ВІДЧАТИХ/ДЖЕЛ

ності Кримської Скіфії. Ймовірно, що етнічний склад і династі Дунайської Скіфії також доволі опосередковано ототожнювалися із саме скіфами степів, так само, як і в Криму.

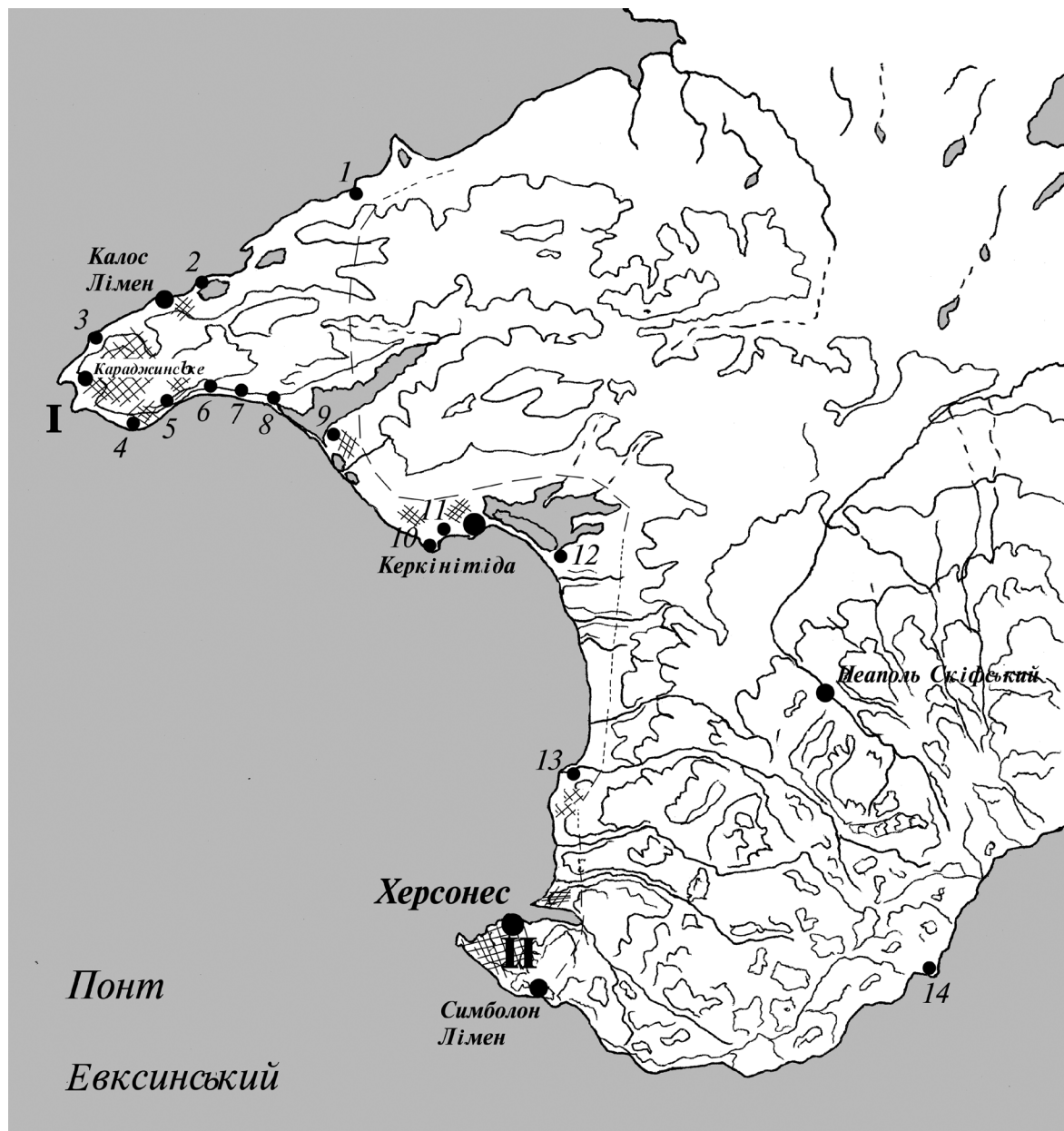
Вже в II ст. до н.е. регіон Нижнього Дніпра знову заселяється – тут нараховується не менше 15 пізньоскіфських городищ і кілька некрополів. Проте дослідники не схильні констатувати їхню генетичну спорідненість із попередніми скіфськими пам'ятками. Вони в своїй матеріальній культурі демонструють доволі строкату культурну атрибуцію, де присутні і західні гето-дакійські, і північні зарубинецькі, і сарматські, і лісостепові скіфоїдні риси, що загалом можна охарактеризувати початком доволі потужного впливу культур європейського Латену.

* * *

Найбільш наповненою подіями з усіх цих залишків осередків скіфського світу є історія Кримської Скіфії. Власне, скіфи в Криму почали з'являтися із самого початку освоєння ними причорноморських степів – з VII ст. до н.е. Адже саме в Криму біля с. Філатівка було розкопано підкурганне скіфське поховання з одним із перших античних імпортив – іонійською чорнофігурною ойнохоею VII ст. до н.е.

До IV ст. до н.е. скіфи освоїли весь степовий Крим, практично ставши першими його повноцінними господарями. В освоєнні околиць кримського степу – кордонів Херсонескої хори на заході, Кримських передгір'їв на півдні і хори Боспорського царства і Феодосії на сході – скіфські племена взяли також безпосередню участь.

Найбільше скупчення скіфських курганних могильників простежується в Північно-Західному Криму. Якщо в VI-V ст. до н.е. це окремі впускні поховання або кургани, то в IV ст. до н.е. це курганні гряди вздовж торгових шляхів від Перекопу до античних полісів Північно-Західної Таврики і могильники, безпосередньо прив'язані до грецьких міст Керкінітиди, Калос-Лімена й інших менших поселень на узбережжі. Характер зв'язків скіфів із греками в Криму яскраво простежується за еволюцією скіфських кам'яних стел на курганах – одного з основних атрибутів скіфського поховання, який підтверджує належність похованого представника скіфської еліти саме цій землі, де здійснене поховання. Якщо в часи скіфської класики стели були представлені типовими скіфськими «бабами», то в IV-III ст. до н.е. в змішаних курганно-грунтових не-

Межі території Херсонескої держави з міськими центрами і сільськими поселеннями: 1 – Володимирівка (Масліни); 2 – Панське; 3 – Великий Кастиль; 4 – Ойрат; 5 – Джан-Баба; 6 – Тарпанчи; 7 – Кульчуцьке; 8 – Беляус; 9 – Південно-Донузлавське; 10 – Маяк; 11 – Чайка; 12 – Кара-Тюбе; 13 – Усть-Альма; 14 – Криу Метопон.

Скіфські воїни

крополях біля грецьких міст з'являються так звані стели елліністичного типу, стилістика яких відповідає більше античній статуї, ніж скіфській «бабі».

У цей же час в другій чверті – середині IV ст. до н.е. до кордонів хори Херсонеса підтягуються і таври. Кизил-кобинські поселення із передгір'їв і річкових долин просуваються до кордону хори на Гераклейському півострові, виникають на берегах оз.

Донузлав, кизил-кобинська кераміка присутня в житловій забудові Керкінітиди, Калос-Лімена, Маслін, Панського. При тому некрополі таврів не змінюють свого розташування у верхів'ях гірських річок. В IV ст. до н.е. могильники кам'яних скринь продовжують функціонувати, і тільки до кінця століття почали демонструвати ознаки занепаду родів. Припинення функціонування таврських могильників відбулося в III ст. до н.е.

Кизил-кобинська кераміка, крім античних міст і поселень у VI-IV ст. до н.е., також з'явилась у скіфських підкурганних похованнях Степового Криму, що свідчить про активні міжетнічні контакти таврів і скіфів у цей час. Про це, власне, згадує і Геродот, описуючи похід Дарія на скіфів:

«Скіфи порадилися між собою і вирішили, що вони самі не спроможні помірятися силами і прогнати Дарія і послали вісників до сусідніх народів. І царі цих народів уже збиралися і радилися між собою, розуміючи, що проти них виступило велике військо. Це були царі таврів і агатірсів, і неврів, і андрофагів, і меланхленів, і гелонів, і будинів, і савроматів» (Переклад з грецької О. І. Білецького) [Herod., IV, 102].

У Центральних Передгір'ях Криму вже у IV ст. до н.е. виникає кілька нових поселень, які дослідники інтерпретували як тавро-скіфські за наявністю так званої скіфської кераміки. Проте останні дослідження посудного набору таврів IV ст. до н.е. показали, що там продовжують розвиватися форми попередніх періодів, а єдиними новими є кілька типів столового посуду гето-дакійського походження. Форми ж, властиві пам'яткам Нижнього Под-

ніпров'я, в Криму з'являються не раніше другої чверті III ст. до н.е.

* * *

Східний Крим, де політику й етнічну ситуацію визначало Боспорське царство, завжди мав низку відмінностей від Західного. Геродот поміщав схід Криму до володінь царських скіфів:

«За Герром (Нижнє Подніпров'я, – Е.К.) простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші і найчисельніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Таврики (Гірський і Передгірний Крим, – Е.К.), а на схід – до рову, що, як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни» (Переклад з грецької О. І. Білецького) [Herod., IV, 20].

Справді, вздовж Азовського узбережжя фіксується археологічно окрема група поховань, що за обрядом дещо відрізняється від решти скіфських могильників. Ці поховання містять ознаки напівзібганості кістяка і здебільшого супроводжуються посудинами, характерними для кизил-кобинської культури саме Східних Передгір'їв. У IV ст. до н.е. тут уже формується новий синкретичний поховальний обряд, що містить риси і скіфських поховань, і кизил-кобинських. Це – колективні поховання, здійснені в кам'яних скринях, іноді у вторинному використанні, або у склепах боспорського типу. І в першому, і в другому випадку над похованням зводиться курганний насип. На сучасному етапі досліджень можна говорити, що цей регіон демонструє найбільш ранні прояви складання єдиного етнічного масиву із різних компонентів.

В уривку Геродота також згадується гавань Кремни на Маєтідському озері (Азовське море, – Е.К.). Знайти цю гавань археологам досі не вдалося, нічого схожого на поселення часу класики Азовського узбережжя Криму поки що не проявилось. Але картографування кримських курганів показало в цьому районі доволі цікаве явище – від затоки Сивашів між селами Урожайне і Некрасовка зосереджено чимало курганів і курганних могильників, причому курганні гряди звідси тягнуться в Кримський степ зі сходу на захід аж до Північно-Західного Криму, де розгалужуються на кільканадцять курганних вервечок. Усі вони ведуть до античних поселень Північно-Західного Криму. В іншому місці Геродот ще раз згадує Кремни:

«І так вони прибули на Маєтідське озеро до Кремнів. А Кремни розташовані на землі вільних скіфів» (Переклад з грецької О. І. Білецького) [Herod., IV, 110].

ХТО СТВОРИВ КРИМСЬКУ СКІФІЮ?

→ 2

ПУБЛІКАЦІЇ

Схоже, що Кремни – це географічна назва гавані, а не поселення, і, цілком можливо, від неї починався один із давніх шляхів, маркований курганами, з Азовського узбережжя до Північно-Західного Криму. Відкритим лишається питання, чому в V-IV ст. до н.е. сухопутний шлях зі східного берега Криму до північно-західного був безпечніший і кому він був вигідніший за морське сполучення, але напевно, що йдеться про інтереси кочових скіфів.

У передгір'ях трохи південніше цього шляху розташовані Ак-Кайська і Беш-Обинська гряди скіфських царських курганів, поховання в яких датуються близько середини IV ст. до н.е. Вже наступного століття – в III ст. до н.е., а можливо, і раніше тут, на сході Криму, виникає перше поселення-фортеця, що зараз претендує на найменування першої столиці пізніх скіфів – Ак-Кайське городище. Воно розташоване на природному скельному підвищенні, яке з трьох боків закінчується стрімчастою скелею, і лише з одного півночі спускається до долини річки Біюк-Карасу, старе річище якої пролягає якраз під скелями городища. З боку долини городище було укріплене кам'яними стінами, в районі в'їзду було збудовано протейхізм, яка разом із основною стіною утворювала перибол. Не виключено, що саме з цим скіфським городищем пов'язані відомі події подальшої історії Боспору за участі Савмака і скіфських найманців.

У цей час кардинальні зміни відбуваються на хорі Херсонеської держави – між першою і другою чвертю III ст. до н.е. Херсонес втрачає всю свою дальню хору в Північно-Західному Криму із поселеннями на узбережжі, Керкінітиду, Калос-Лімен – усі ці міста і поселення містять сліди пожеж цього часу і наступні за цим скіфські шари. Те ж явище спостерігається і на хорі Ольвії, тоді ж припиняється життя на скіфських городищах і поселеннях Нижнього Подніпров'я.

* * *

І вже в II ст. до н.е. в центральних передгір'ях біля однієї з найдовших кримських річок Салгиру постає нова столиця пізніх скіфів – Неаполь Скіфський. Античні писемні джерела зі свідченнями очевидців у той час майже не вживають етноніми таври і скіфи, частіше користуються терміном тавро-скіфи,

ФОТО ЄВГЕНІЯ КРАБЧЕНКО

На розкопках Ак-Кайського городища, 2007 р.

1

2

Гераклейська (1) і родоська (2) амфори із шарів Ак-Кайського городища.

ФОТО З ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ

скіфо-таври, називаючи ним населення гір і передгір'їв Криму. Пліній і Мела згадують серед сарматських племен Криму сатархів. Сатархеї, що піратствують, відомі також із епіграфіки Неаполя, що датується не пізніше 40-х років II ст. до н.е. Також у джерелах згадуються тафрії, сатаркі, роксолани. Останні відомі як союзники пізніх скіфів у війні проти херсонесько-понтійських військ. У Страбона і Стефана Візантійського є згадка про кримські скіфські поселення Палакій і

Напіт, які зв'язують зі скіфською легендою про братів Пала і Напа, проте достеменно локалізувати їх на місцевості неможливо.

Дослідники пізньоскіфської культури доводять, що події із формуванням пізньоскіфської держави у Криму в II ст. до н.е. пов'язані із просуненням з півночі Понту на півострів населення з хори Ольвії, Нижнього Подніпров'я і Подністров'я, тоді як змішане тавро-скіфське населення півострова IV-III ст. до н.е. в цей час відійшло в гори. Проте за-

гальні тенденції для всього варварського населення півострова і потужні процеси еллінізації, які простежуються як у столиці пізніх скіфів Неаполі, так і у віддалених гірських селищах, дозволяють стверджувати, що в цей час усе варварське населення Криму було задіяне у діяльності пізньоскіфських династій.

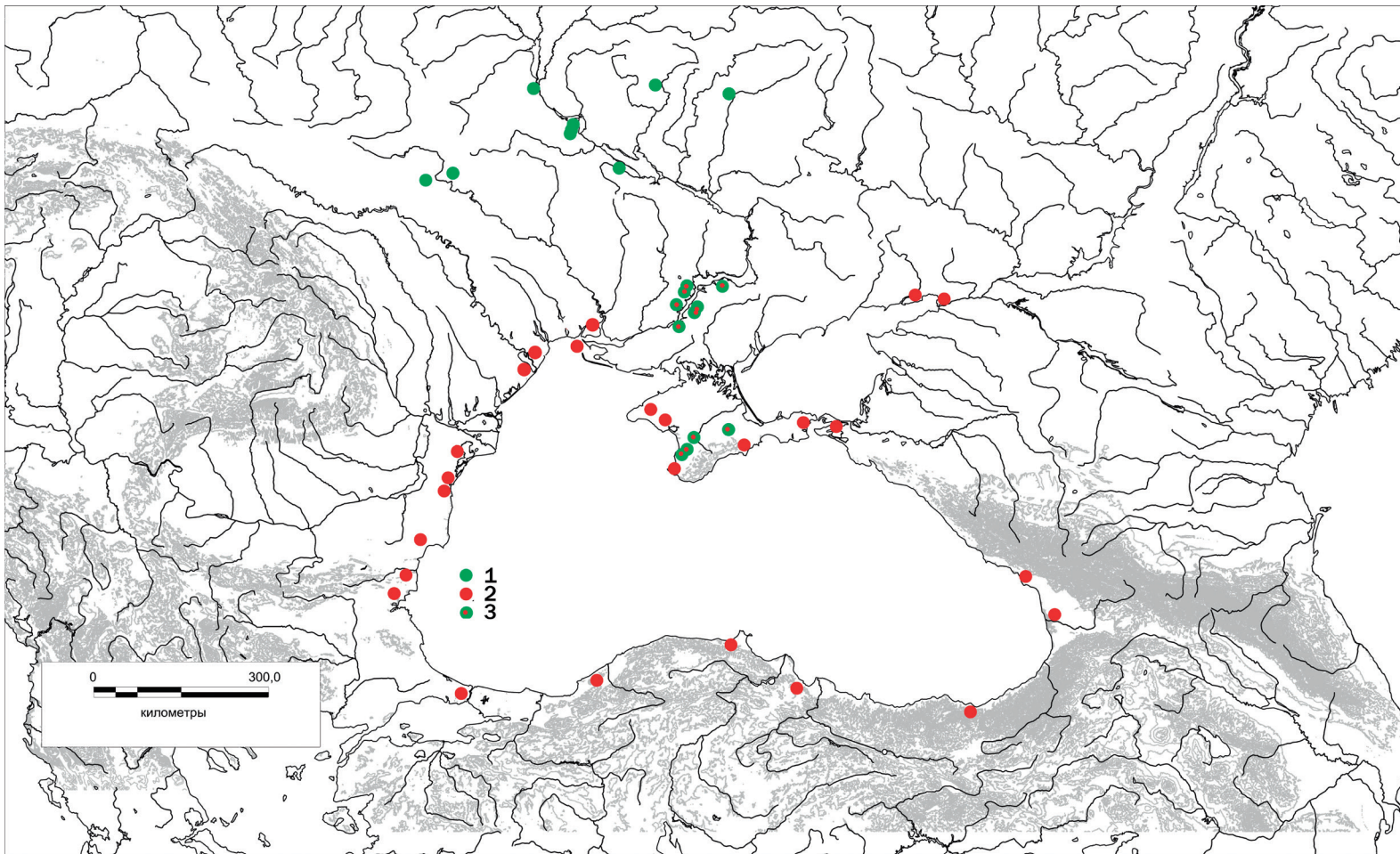
У цей же час Херсонеська держава, починаючи із другої чверті II ст. до н.е., вступає в затяжну кризу, пов'язану із втратою внаслідок варварських набігів воло-

І вже в II ст. до н.е. в центральних передгір'ях біля однієї з найдовших кримських річок Салгиру постає нова столиця пізніх скіфів – Неаполь Скіфський. Античні писемні джерела зі свідченнями очевидців у той час майже не вживають етноніми таври і скіфи, частіше користуються терміном тавро-скіфи, скіфо-таври, називаючи ним населення гір і передгір'їв Криму.

дінь у Північно-Західному Криму і запустіння ближньої хори на Гераклейському півострові. Причому в Північно-Західному Криму на місці античних поселень у другій половині II ст. до н.е. постають пізньоскіфські фортеці. Загалом протягом періоду розквіту пізньоскіфського царства в Криму там виникло близько 50 городищ, найбільші з яких Кермен-Кир, Булганацьке, Усть-Альмінське, не враховуючи вже названих Ак-Кайського і Неаполя Скіфського (Керменчик).

* * *

Недовга перерва в набігах скіфів на Херсонес, пов'язана з договором останнього у 179 р. до н.е. із царем Понту Фарнаком I, змінилася активними воєнними діями, пов'язаними із царем Скілуром. Ймовірно, що він був не простим династом, оскільки саме йому вдалося об'єднати розрізнені скіфські племена і створити ранньодержавне об'єднання із ознаками династичної монархії – першу державу, утворену місцевим населенням Криму. Його правління припадає приблизно на 50-40-ві рр. II ст. до н.е. Цей час пов'язаний не тільки з активними воєнними діями проти Херсонеса. Ймовірно, що союзницькі відносини Скілур традиційно мав з Боспором. Чеканка монет Скілура в Ольвії може свідчити про ймовірність його протекторату над цим античним центром або принаймні про дружні відносини із ним і певну допомогу проти набігів інших варварських племен, які безперешкодно пересувались степом після зникнення Степової Скіфії. Можливо, що до цього племінного об'єднання входили і городища Нижнього Подніпров'я, оскільки спосіб зведення їхніх фортифікаційних споруд, архітектурні прийоми і споруди загалом подібні до Неаполя Скіфського. Сам Неаполь за Скілура стає потужним міським центром. Він запрошує в свою ставку еллінів, і за їхнього керівництва в Неаполі зводяться громадські споруди і храми, місто наслідує планування, власне грецькому полісу, скіфська

Понт Евксинський за скіфського часу: 1 – лісостепові городища скіфського часу, 2 – грецькі міста, 3 – пізньоскіфські городища Нижнього Подніпров'я і Криму.

еліта переймає грецькі традиції і грецькі культури, вивчає грецьку писемність. Греки, ймовірно, були і серед воєначальників Скілура, про одного із них Посідея, сина Посідея, який переміг сатархеїв, що піратували, йдеться в одній з епіграфічних пам'яток Неаполя.

Поховальний обряд пізніх скіфів II – першої половини I ст. до н.е. відрізняється і від попередніх варварських могильників Криму, і від некрополів наступного періоду. Це переважно ґрунтові некрополі із поховальною спорудою – склепом. Є також і підмурганні поховання. Більшою мірою вони споріднені з еллінізованими некрополями й окремими похованнями Східного Криму, а також некрополями Подністров'я і скіфськими некрополями, що тягли до ольвійської округи. Еллінізація на поховальному обряді пізніх скіфів відбилася загалом на речах, а сам обряд і поховальна споруда лишилися традиційними. Зображення Скілура і Паллака на відомому рельєфі з їхнього мавзолею, хоч і виконане в еллінській манері, але самі гробниці і саркофаги в мавзолеї лишилися в скіфських традиціях.

Зайнявши Північно-Західний Крим і встановивши протекторат над Ольвією, Скілур почав систематичні воєнні дії проти Херсонеса, ймовірно, також з метою встановлення протекторату і данинних відносин. Намагаючись протистояти агресії скіфів і розуміючи, що в умовах кризи поліс втратив майже всю свою хору, Херсонес звернувся по допомогу до єдиного із союзників,

Рельєф із зображенням Скілура і Паллака. Гіпсовий зліпок із втраченого оригіналу кінця II ст. до н.е., знайденого в Неаполі Скіфському. Місце зберігання копії – Музей Російської академії художеств (С.-Петербург).

що лишився, – царя Понтійського царства Мітридата VI Євпатора. Початок херсонесько-скіфських війн припадає на 114/113 р. до н.е., найактивніша їхня частина відображена в Декреті на честь Діофанта – полководця, відправленого Мітридатом на допомогу Херсонесу. Очоливши херсонеське військо, Діофант переправився через бухту на інший берег, який зараз у Севастополі має назву Північна сторона, де, будучи атакованим загоном Паллака, розбив його і змусив тікати. Діофант звільнив фортецю Ктенунт і згодом захопив скіфську фортецю Паллакій, в якій деякі до-

слідники бачать Усть-Альмінське городище. На честь цієї перемоги в 113 р. Діофант, підкоривши навколишніх таврів, заснує місто і називає його на честь царя Понту Євпаторієм. Другий похід Діофанта в глиб Скіфії призвів до падіння скіфського міста Хабеї і столиці Неаполя, можливо, була тоді захоплена і фортеця Напіт. У результаті цієї перемоги скіфи підкорилися Мітридату, але вже через рік, у 112 р. до н.е., зреклися царя Понту, уклавши союз із племенем роксоланів та їхнім царем Тасієм. Восени цього ж року Діофант повернувся до Таврики і разом із херсонеситами почав

другий похід проти скіфських фортець. Проте негода змусила його повернути на північ, захопити Керкінітиду й оточити Калос-Лімен. Але захисники Калос-Лімена стійко захищали свою фортецю, згодом її було взято окремим херсонеським загоном. Навесні 111 р. до н.е. Паллак разом із Тасієм виступив проти Діофанта, проте десь на рівнині Північно-Західної Таврики в результаті великої битви зазнав нищівної поразки, в результаті якої майже все скіфське військо було знищене. Діофант після цієї перемоги пройшовся скіфськими володіннями, захопив удруге Не-

Недовга перерва в набігах скіфів на Херсонес, пов'язана з договором останнього у 179 р. до н.е. із царем Понту Фарнаком I, змінилася активними воєнними діями, пов'язаними із царем Скілуром. Ймовірно, що він був не простим династом, оскільки саме йому вдалося об'єднати розрізнені скіфські племена і створити ранньодержавне об'єднання із ознаками династичної монархії – першу державу, утворену місцевим населенням Криму.

аполь і Хабеї і встановив васальну залежність скіфів від Мітридата. Паллак, припускають, утік, а нові правителі Кримської Скіфії погодилися на свій васальний статус.

* * *

Власне, цими подіями суто скіфська історія Кримської Скіфії закінчується, а починається історія протистояння Понтійського царства і Римської імперії, яка закінчилась перемогою останньої. У скіфській верхівці з початку I ст. до н.е. починається вплив військового угруповання Азійського Боспору і Північного Кавказу. Нащадки пізньоскіфських династій брали участь у війнах Боспору I ст. до н.е. Після середини I ст. до н.е. до Таврики почали мігрувати чергові хвилі населення Північно-Західного Причорномор'я. А після розгрому пізньоскіфських поселень Передгірного і Західного Криму боспорським царем Аспургом, який виступив разом із сарматами, Кримська Скіфія підпала під владу Боспору, і в місцевій культурі почали превалювати вже сарматські риси.

Проте з закінченням історії скіфів не закінчилась історія Кримської Скіфії та її столиці – Неаполя. Переживши навалу багатьох різних народів протягом перших століть нової ери, в IV ст. н.е. все це населення стало частиною готсько-аланського племінного союзу, а згодом на цьому місці виникла нова держава Феодоро – Кримська Готія.

Рекомендована література:

- Высотская Т.Н. 1979. Неаполь — столица государства поздних скифов, Киев: Наукова думка.
Зубарь В.М., Буйских А.В., Кравченко Э.А., Русяева М.В. 2005. Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н.э., Киев: Академперіодика.
Зубарь В.М., Сон Н.А. 2007. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху, МАИЭТ, Supplementum, 3.
Пуздровский А.Е. 2007. Крымская Скифия II в. до н.э. – III в. н.э. Погребальные памятники, Симферополь: Бизнес-Информ.

ЗАГАДКИ КРИМСЬКОГО ЄРУСАЛИМУ

КАРАЇМИ

Історія найдавнішої караїмської кенаси України й міста, де вона розташована, нагадує втілені в життя біблійні сюжети. Які загадки приховує печерне місто і його храм?

Олександр ДЗЮБА

Центром караїмського життя в Криму й у всій Східній Європі був Кирк-Єр, нині більш відомий як Чуфут-Кале. Йосеф бен Йешуа га-Машбір, караїмський вчений і поет з Волині, який жив у XVII столітті, охарактеризував Кале так: «Головне серед караїмських громад місто, велике мудрецами і книжниками, наповнене книгами і досконалими праведниками». У найдавнішій серед нині збережених караїмських кенас, що розташована на Чуфут-Кале, караїми бачили проекцію Єрусалимського храму, а саме місто вважали кримським Єрусалимом. Такої ж думки були й захоплені мандрівники, які бачили Кале. Храмовою горою був південний схил столової гори, на якій стоїть стародавній Кирк-Єр, а храмовим комплексом – двірник з двома давніми кенасами. Деякі топоніми Кале безпосередньо свідчать, що мешканці вважали його другим Єрусалимом: під схилами плато розташована Емек Йегошафат – Йосафатова долина, молодша сестра своєї єрусалимської тезки, місце останнього спочинку багатьох поколінь караїмів, і не лише місцевих.

Цікаво, що в караїмських переказах Кирк-Єр ще може посперечатися зі Святою землею за роль місця, де світу буде явлений Машиах (Месія), про що розповідає караїмська легенда: «Першим князем з роду Узун був відважний Хаджи Муса (Хаджи Мусала), який першим серед караїмських князів здійснив паломництво до Єрусалиму. Звідти князь привіз у подарунок своєму онуку коліску, виточену з ліванського кедр. Перед розставанням єрусалимський газзан (караїмською – панотець) побажав, щоб у цій колісці виріс Спаситель Світу, приросте якого принесе на землю щастя й добро. Відтоді коліска стала переходити від покоління до покоління як родове благословення першого паломника-караїма».

Назва міста змінювалася з плином століть: Кирк-Єр (Кирк-Ор), Гевхер-керман, Села Єгудім, Чуфут-Кале. Найдавніший з цих топонімів – Кирк-Єр, або Кирк-Ор, означає «сорок місць» або «сорок

Велика кенаса на Чуфут-Кале

Мала кенаса на Чуфут-Кале

Кенаси на Чуфут-Кале

фортець». Таку дивну як для одного поселення назву ще в першій половині XX століття пояснив дослідник кримської історії О. О. Васильєв у своїй монографії «Готы в Крыму»: він припустив, що спочатку назва Кирк-Єр належала не одному місту, а цілому регіону – південному гірському Криму між Херсоном (середньовічним Херсонесом) і Судаком. У такому разі в назві міста Кирк-Єр ми бачимо обриси середньовічного Кирк-Єрського князівства, столицею якого був Кирк-Єр.

Виникнення фортеці Кирк-Єр дослідники найчастіше пов'язують з діяльністю зі зміцнен-

ний рівень місцевих одновірців, що оселилися там ще раніше. З їхнім переселенням дослідник пов'язує появу епітафій на надгробках, що відрізнялися вишуканістю стилю. Серед переселенців були когані, які вели походження від роду первосвященника Цадока часів царя Соломона, а також левіти.

Назва Йосафатова долина – не єдиний топонім, що пов'язує Єрусалим із Кале. Одне з імен Чуфут-Кале, що згадується в історичних джерелах, – Гевхер-керман – «Фортеця коштовностей».

«Татарські улеми назвали цю фортецю Гевхер-керман. В ту епоху насправді всі стіни й ворота фортеці були прикрашені дорогоцінним камінням. Після того, як вона потрапила в руки татар, певно, зайве питання, чи залишилися на місці дорогоцінні камені. Але й тепер місця, де були прикраси, помітні й вирізняються», – пише Евлія Челебі в своїй «Книзі подорожей», у главі «Опис фортеці Гевхер-керман».

Центром караїмського життя Чуфут-Кале були дві старовинні кенаси, що стоять поруч, – Велика й Мала. Перед ними колись росли дерева, мешканці фортеці плекали тут єдиний у місті сад. У ньому справляли свято Суккот.

На напису, зробленому на кам'яній стелі, що була встановлена поруч із Великою кенасою на честь її відвідин імператором Олександром III, цей молитовний будинок названий у тексті російською мовою «древним храмом», а давньоєврейською мовою «бет мікдаш меат веаттік йомін», у перекладі – «будинок святості, старий днями». Подібною в єврейській традиції є назва Єрусалимського Храму – «бет га-мікдаш» («будинок святості»).

Історики припускають, що Велика кенаса була зведена в XIV ст., але це лише припущення, й нічого конкретного про час її будівництва не відомо. Радіовуглецевий аналіз декоративної планки фасаду вітара показав більш ранню дату – XII ст.

Поруч з Великою кенасою, там же, над південним схилом Чуфут-Кале, розташована й Мала кенаса, її звали караїми, які переселилися з Мангупа на Кале наприкінці XVIII ст. Мала кенаса, яку побудовано між 1795 та 1800 рр., отримала назву «бет га-кодеш» (у перекладі теж «будинок святості»). Самуїл Пігіт у книзі «Іггерет-нідхе-Шемуель» наводить спогади свого діда, який розповідав, що до цієї кенаси з покинутої кенаси Мангупа перевезли не тільки сувої Тори і книги, а й деталі інтер'єру, її дерев'яні частини, балки, крокви й все, що можна було

На напису, зробленому на кам'яній стелі, що була встановлена поруч із Великою кенасою на честь її відвідин імператором Олександром III, цей молитовний будинок названий у тексті російською мовою «древним храмом», а давньоєврейською мовою «бет мікдаш меат веаттік йомін», у перекладі – «будинок святості, старий днями». Подібною в єврейській традиції є назва Єрусалимського Храму – «бет га-мікдаш» («будинок святості»).

перенести й використовувати в будівництві нової кенаси. Тому її ще називали Мангупською, а точніше – «мікрешей веккодшей ір Мангуп» – «з дощок і святинь міста Мангупа».

У першій половині XIX ст. Чуфут-Кале починає порожніти й перетворюватися на руїну. Мешканці поступово покидають його й переселяються до міст, які тоді переживали кращі часи, ніж старовинна фортеця в горах. Уже згадуваний нами Самуїл Пігіт писав, що в той час там щотижня продавалися й руйнувалися власниками чи покупцями все нові й нові будинки. У 1839 р. Мала кенаса переважно стояла закритою, її двері відчиняли, лише коли до міста приїжджали караїми з інших місцевостей, а тамтешнім вірянам цілком вистачало її більшої сусідки. Місто пережило короткий ренесанс у роки Кримської війни, коли на Кале знайшли прихисток караїми-біженці з прифронтових районів Криму. Мала кенаса знову була відкрита, й там лунали суботні молитви. Та це був уже останній подих життя старого міста. Після закінчення війни воно знову заснуло міцним сном, цього разу назавжди.

Одним із небагатьох людей, хто там залишився, був караїмський дослідник минулого, археолог Авраам Фіркович. Він влаштував у Малій кенасі книгосховище, величезну бібліотеку цінних стародавніх рукописів, які він назбирав під час мандрів країнами Сходу. Так культура споруда стала науковим архівом. У 1876 р. його вміст було перевезено до Публічної бібліотеки Санкт-Петербурга. В наш час у стінах Малої кенаси розташовано заклад схожого профілю – музей караїмської релігії. А Велика кенаса й нині використовується за своїм прямим призначенням. На відміну від Єрусалимського храму, його далекий кримський нащадок уник руйнування, й караїми з усього Криму збираються там на свята, проводять служби. Як і багато століть тому, в стародавніх стінах лунають молитви.

РУЇНИ, ЗА ЯКИМИ СУМУЮТЬ КАРАЇМИ

У самому серці Кримських гір розташовані руїни колишньої столиці – міста Мангуп. Воно було резиденцією правителя середньовічного князівства Феодоро. Землі цього князівства простягалися серед гір та долин на півдні Кримського півострова. Ще південніше, на узбережжі, Феодоро межувало з генуезькими колоніями – капітанством Готія, а на півночі – з Золотою Ордою, а згодом – Кримським ханством. Але це вже реалії XV ст. Нам же варто відмотати стрічку історії на кілька століть назад і згадати, з чого все починалося.

Олександр ДЗЮБА

А починалося з суперництва за Крим двох потужних держав – Візантійської імперії та Хозарського каганату. Кожна з них захоплювала чи будувала укріплення й фортеці, вгризалася у кам'янистий кримський ґрунт, робила геополітичні ходи, мов гравці в шахи, які намагаються витіснити з дошки фігури супротивника.

Караїмський дослідник XIX ст. Авраам Фіркович вважав, що місто Мангуп заснували хозари в 840 р., а ще раніше тут розташовувалася готська фортеця Дорос, яку хозари захопили у 805 р. Саме хозари з юдеями з Таматархи, на думку Фірковича, й оселилися на Мангупі. Пізніше історики дійшли висновку, що фортеця, зведена ще в V ст., була столицею Кримської Готії, а хозари підкорили її наприкінці VII ст.

Як би там не було, місце для твердині виявилось дуже вдало обраним. Дослідник кримської мінувшини академік Петро Кеппен писав: «Розташування Мангупа незвичайне. Перебуваючи, так би мовити, між небом і землею, він міг би, здається, протистояти всім примхам світу».

Городище розташоване на високій вапняковій горі, з півночі прорізаний трьома глибокими ущелинами, які відділяють один від одного чотири миси. На заході городища, у верхів'ях ущелини Табана-дере, розташовані райони, де жили й працювали караїми. Їхній слід залишився в топоніміці Мангупа. Наприклад, один із мисів має загадкову назву – Чуфут-Чарган-бурун – «Мис виклику юдеїв». Хто й навіщо їх туди викликав, історики не знають. Археологи віднайшли там лише рештки забудови, що з'явилася у XVI ст. Інший мис, де жили юдеї, називається Чамну-бурун. Далеко вниз під цими мисами, в ущелині Таба-

Мангуп

Залишки мангупської кенаси

на-дере, розташовується караїмський цвинтар.

У верхів'ях ущелини є два джерела води. Табана-дере мовою корінних народів Криму – «Шкірянний яр»; як гадають, у цій ущелині колись вимочували шкіри. Їхнім виготовленням переважно й займалися мангупські караїми. А ще робили вишукані ювелірні вироби й вирощували фрукти в садах.

Мангуп був одним із головних караїмських міст – там мешкало близько 300 караїмських родин. Іншими двома значними караїмськими центрами в Криму були Чуфут-Кале й Кефе. На місцевому цвинтарі знайдені караїмські надгробки, які встановлювали там, починаючи з IX ст. й закінчуючи кінцем XVIII ст., тобто на Мангупі караїми жили протягом 900 років. Ці дати, встановлені А. Фірковичем ще в XIX ст., підтвердилися під час розкопок у 80-90 рр. XX ст.

Німецький вчений і мандрівник Петер Сімон Паллас на початку XIX ст. бачив на Мангупі караїмську кенасу й ще застав кілька будинків, у яких жили мангупські караїми-чинбарі, однак зауважив, що до 1800 р. караїми покинули це місто й воно спорожніло. Караїми

були виселені звідти в 1793 р. й перебралися до Чуфут-Кале, Кезлева (Євпаторії) та Кефе (Феодосії). Але про це поговоримо згодом.

Руїни кенаси розташовані у верхів'ях ущелини Табана-дере. Знаний дослідник Криму, археолог Олександр Бертъе-Делагард на початку XX ст. писав про її рештки, зазначивши, що це «бідна, проста споруда, мурована на глині; вікон і орнаментів у ній не було». Власне, нічого іншого дослідник побачити й не міг. Все, що можна було перенести з кенаси, караїми забрали з собою при переселенні на Чуфут-Кале наприкінці XVIII ст. З деталей мангупської святині вони звели там Малу кенасу. Те, що залишилося від кенаси Мангупа, досліджують археологи ще з початку XX ст.

Кенаса стояла на прямокутному подвір'ї, оточеному кам'яними стінами з необробленого вапняку місцевої породи, в стіні були дві хвіртки. Будівля була прямокутною, орієнтованою за віссю північ-південь. За караїмською традицією, гехал (шафа, де зберігалися сувої Тори) був влаштований на південному боці будівлі. Вздовж західного фасаду розміщувалася

невелика площа. Із західного й зі східного боку, один навпроти одного, розташовувалися два входи, певно, окремі для чоловіків і для жінок. Дах кенаси був вкритий черепицею, її фрагменти знайдені поруч. Ще на дворі знайшли монети XV-XVI ст., кераміку – фрагменти амфор і глечиків часів середньовіччя, і срібний перстень-печатку, прикрашений візерунками, зі вставкою з сердоліку та вирізьбленим написом: «Шабтай, син Баруха поважного раббі. Хай буде пам'ять його благословенна».

У 30 метрах від кенаси вчені виявили вибите в печері заглиблення, до якого ведуть прорізані в камені жолоби для стоку дощової води. Дослідники припускають, що це рештки мікви, отже, кенаса могла використовуватися й равністами.

З 1642 року зберігся цікавий документ, у якому мангупські караїми вирішують питання щодо спільного перебування в кенасі чоловіків і жінок. Процитуємо його:

«Договір цей нехай буде свідченням поганого звичаю, що виник у нашій громаді в даний час, а саме: що чоловіки сидять разом з жінками в зборах громади. Це великий гріх і звичай гоїв, порушення заповіді «не бажай», яка є однією із заборонних заповідей Закону, ознака розпусти і зневага основ Тори. Тому ми маємо усунути цей дурний звичай з нашого середовища й повністю викоринити його, щоб не збиралися чоловіки разом з жінками в одному місці, будь то трапеца за заповіддю, святкова трапеца або трапеца скорботна. І складений цей договір за згодою маскілім і зборів шановних людей громади, нехай береже їх Твердиня і Спаситель їх, що проживають у місті Мангупі, хай береже його Господь. Так візьмуть і виконають цей договір юдеї і потомство їх, а хто не під-

Мангуп був одним із головних караїмських міст – там мешкало близько 300 караїмських родин. Іншими двома значними караїмськими центрами в Криму були Чуфут-Кале й Кефе. На місцевому цвинтарі знайдені караїмські надгробки, які встановлювали там, починаючи з IX ст. й закінчуючи кінцем XVIII ст., тобто на Мангупі караїми жили протягом 900 років. Ці дати, встановлені А. Фірковичем ще в XIX ст., підтвердилися під час розкопок у 80-90 рр. XX ст.

кориться йому й порушить припис закону, той зробить очевидний і великий гріх.

У день шостий, 13 місяця (другого адара), 5402 р. Я, писар Яаков, син поважного раббі Мордехая, нехай буде душа його зв'язана у вузлі вічного життя».

Ця ухвала маскілім (тобто «освічених», «розумних») і шанованих людей громади засвідчує, що в спільноті караїмів Мангупа були ліберали й консерватори, які мали між собою певні суперечки. Як бачимо, перемога тоді була за консервативно налаштованими караїмами.

Як закінчилася історія караїмської громади на Мангупі, достеменно невідомо. Збереглася жалібна пісня «Мангуп тюркюси», написана караїмською мовою, в якій вказано рік вигнання караїмів із цього міста (5553 від створення світу, тобто 1793 за григоріанським календарем). Але там не сказано, хто їх вигнав. Ці загадкові люди лише названі словом «душманлар» – тобто «вороги». Автор пісні називає себе «дертлі Сімха», тобто «Сімхою, який страждає». Науковці Дан Шапіра та Михайло Кізілов висловили припущення, що «душманлар» – це представники російської влади, адже на той час Крим уже десять років як був захоплений Росією. Наведемо рядок з цієї пісні:

*Сагъындыгъым оксек дагълар
Йузум кулер къальбим агълар
Виран къалды Мангуп дер лер
Витан дыр – йанар агъларым.*

У перекладі українською: «Я згадую високі гори. Обличчя моє сміється, а серце плаче. Зруйнованим залишився Мангуп, кажуть. Це батьківщина моя – я гірко плачу».

Донині у караїмів збереглося прізвище Мангубі – тобто «мангупець» чи «виходець з Мангупа». Судячи з того, де живуть носії цього прізвища, доля розкидала нащадків мешканців міста по всьому світу. Але пам'ять про руїни Мангупа навіки закарбувалася в національній свідомості караїмського народу.

ГОРОДИЩЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

АРХЕОЛОГІЯ

Брукування римського часу головної вулиці Херсонеса, 2006 р.

1

Навколо Херсонеса розташовані його численні некрополі – кладовища. За християнських часів деякі з них, де були поховані перші вбиті язичниками християни, отримали статус святих місць. На самому ж городищі також відомі поховання, щоправда, це не було системним явищем. Декілька могил опинилися в межах міста у зв'язку із перебудовою оборонних стін, самі стіни в різних частинах також містять низку нерядових поховань, пов'язаних із видатними людьми міста. Частина ранніх і ранньосередньовічних поховань, знайдених на території городища, пов'язані з його недостатньо жорстким раннім плануванням або якимись процесами, які призвели до відходу від загальноміської традиції виносу некрополів за межі міст.

На Дівочій горі, що розташована впритул до городища Херсонеса, розташовано одне із ранньохристиянських кладовищ міста. В середньовічних джерелах це місце відоме під назвою

«Святі могили». Ймовірно, що там було поховано перших християн-мучеників, убитих місцевими язичниками. Згодом на цьому місці виникає підземна крипта, а потім і наземний храм. Цей ранньохристиянський поховально-поминальний комплекс, а згодом і монастир продовжує функціонувати за панування османів після загибелі Херсонеса-Херсона як обитель Богородиці Влахернської.

На місці городища Херсонеса відомо чимало пам'яток доколонунаційного періоду від кам'яної доби до раннього залізного віку, але всі вони відомі за перевідкритими в античних і середньовічних шарах знахідками. Спадковості між пам'ятками таврів на місці Херсонеса і виникненням античного міста не простежується.

Пам'ятка розташована за адресою: м. Севастополь, вул. Древня, 1. Заповідна територія городища Херсонеса Таврійського складає 42,6430 га. Заповідна ділянка обмежена з півночі береговою крайкою Чорного моря; зі сходу

– береговою крайкою Карантинної бухти; з півдня – територіями військових частин по вул. Древній та Єрошенка; із заходу – територією парку ім. Анни Ахматової (по вул. М. Островського) і береговою крайкою Піщаної бухти.

Географічні координати: широта: 44° 36 52,25" N – 44° 36 25,75" N, довгота: 33° 29 05,37" E – 33° 29 51,41" E, центральна точка: 44° 36 39,38" N / 33° 29 29,17" E.

«Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, котрі володіють містом, областю й укріпленнями херсонеситів:

я буду односторонцем у справі добробуту міста та громадян і не зраджу Херсонес, ні Керкінітиду, ні Прекрасну Гавань, ані інші укріплення, ані інші області, якими херсонесити володіють або володіли, нічого нікому, – ні еллінові, ні Варвару, але буду охороняти для народу херсонеситів;

не порушу демократії тому, хто бажає зрадити або порушити, не дозволю й не приховую разом з ним, але заявлю деміургам, що правлять у місті;

буду ворогом для тих, хто лихе задумує, хто зраджує чи схиляє до відділення Херсонеса, або Керкінітиди, або Прекрасної Гавані, або укріплень і області херсонеситів;

буду служити деміургам, і членам ради якомога краще і справедливніше для міста і громадян;

і АТНРА народу захищу і не передам на словах ні еллінові, ні Варвару нічого таємного, що може зашкодити містові;

не дам і не прийму дару на шкоду міста й співгромадян;

не задумаю жодного несправедливого діяння проти будь-кого з громадян, що не Відійшли, й нікому, хто задумує лихе, не дозволю й не приховую разом з ним, але заявлю й на суді подам голос за законами;

не вступлю у змову ні проти громади херсонеситів, ні проти когось-небудь із співгромадян, хто не оголошений ворогом народу;

якщо ж я з ким-небудь вступив у змову чи пов'язаний якою-небудь клятвою чи обітницею, то, порушивши, так буде краще і мені і моїм, а тому, хто перебуває, – зворотне;

і якщо я дізнаюся про якусь змову, існуючу або замислену, то заявлю деміургам;

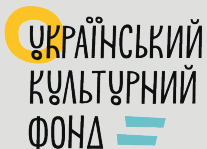
і хліба вивізного з рівнини не буду продавати й вивозити з рівнини в інше місце, але тільки до Херсонеса.

Зевс, Гея, Геліос, Діва й боги Олімпійські, мені, хто триматиметься цього нехай буде благо і самому, і роду, і моїм, а хто не триматиметься – зло і самому, і роду, і моїм, нехай не приносить мені плоду ні земля, ні море, та жінки не народжують прекрасних дітей і нехай не...»

(Присяга громадян Херсонеса, початок III ст. до н.е.)

Будівельні залишки Херсонеського городища з висоти пташиного польоту, 2001 р.

ПРОЕКТ «ГОЛОС КРИМУ. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ДЛЯ НАС З ТОБОЮ, – І НЕ ТІЛЬКИ!» РЕАЛІЗУЄТЬСЯ ГРОМАДСЬКОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ «КРИМСЬКИЙ ЦЕНТР ДІЛОВОГО ТА КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА «УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ» ЗА ПІДТРИМКИ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ

У НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ «КРИМСЬКОЇ СВІТЛИЦІ»

ПЕЧЕРИ «ХРЕСТОВОГО КОРАБЛЯ»

призначення (у тому числі господарського, виробничого, житлового, церковно-ритуального), вирубаних переважно у стінах 5 великих протів природного походження. Їх датують VI-VIII ст.

Качі-Кальйон (тюрк. «Хрестовий корабель») — кримський середньовічний печерний монастир (кіновія) на честь святої Анастасії Узорішительниці. У давнину топонім «Кальйон» означав «корабель з великим вітрилом». Етимологію також можна простежити від давньогрецького слова «Галеос» — «Акула»; у цьому разі топонім тлумачиться як «великий бойовий корабель». Таку назву «печерне місто» могло отримати через форму мису, що нагадує великий корабель. Пам'ятка налічує 250 штучних печер різного віку і різного

ГАЗЕТА «КРИМСЬКА СВІТЛИЦЯ»

Всеукраїнська літературно-художня і публіцистична газета Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 23715-13555Р від 06.02.2019 р.

Засновники

Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка
Громадська організація «Кримський центр ділового та культурного співробітництва «Український дім»

Видавець

ТОВ «Видавничий дім «Українська культура»

Юридична адреса

Видавця: 03040, м. Київ, вул. Васильківська, 1

Директор

Євген БУКЕТ

Головний редактор

Андрій ЩЕКУН

Дизайн та верстка

В'ячеслав ЮРЧЕНКО

Надруковано:

ТОВ «Видавничий дім «Українська культура»
Редакція не завжди поділяє думки авторів публікацій, відповідальність за достовірність фактів несуть автори.
Рукописи не рецензуються і не повертаються.
Редакція залишає за собою право скорочувати публікації і виправляти мову.
Зміст газети поширюється на умовах ліцензії CC BY 3.0, якщо відсутні інші вказівки.

Передплата на газету

Передплатна ціна на 2021 р.: на 6 місяців - 224,64 грн; на рік - 449,28 грн. У передплатній ціні враховано вартість доставки до вашої поштової скриньки і вартість оформлення абонементу.

Передплатний індекс

90269

Наклад 1000 прим.
Ціна договірна

